

COLOFON

ARCHITECTUUR LOKAAL
verschijnt 4x per jaar
Tussen de Bogen 18
1013 JB Amsterdam
020 530 40 00
info@arch-lokaal.nl
www.arch-lokaal.nl
www.ontwerpwedstrijden.nl

REDACTIE
Hoofdredactie:
Cilly Jansen
Eindredactie:
Indira van 't Klooster
Redactie & productie:
Margot de Jager

VORMGEVING
joseph plateau, Amsterdam

DRUK
Die Keure, Brugge

OPLAGE
7500

ISSN
1385-0482

ABONNEMENT
Een abonnement op dit
tijdschrift is kosteloos
verkrijgbaar op aanvraag.
Alle eerdere uitgaven staan ook
als pdf op www.arch-lokaal.nl

Film

Het Rotterdams Architectuur Film Festival is alweer achter de rug. De 12e editie vond plaats in het nieuwe gebouw van LantarenVenster aan de Rotterdamse Wilhelminapier, een ontwerp van de Portugese architect Alvaro Siza. Het is een prachtig gebouw, en toch vroeg ik me ook af of er voor charmante kleine filmhuizen nog plaats kan zijn in grotere steden. *You win some, you lose some*. Dat geldt meer dan zeker voor het beeld dat de Turkse openingsfilm *Ekümenopolis* biedt van Istanbul. Een indringende film, die weinig hoopvol stemt. Cineast Imre Azem toont onstuitbare ontwikkelingen ter weerszijden van de Bosporus, waarbij omliggende dorpen en stadjes opgeslokt worden door ambitieuze megalomanie; we zien al 'Franse toestanden' in het verschiet in wijken die Le Corbusiers *Plan Voisin* in maat en schaal ver achter zich laten. Zowel de groene tussenruimten als

bewoners worden er bijna letterlijk verpletterd. Ze staan erbij en kijken vanuit de verte, over een kaalgeslagen landschap waarin de resten van hun huizen nog liggen, naar de spectaculaire opening van het Olympisch Stadion begin dit jaar.

Wie op Google vraagt waarom economie moet blijven groeien ontvangt bijna drie miljoen hits. Opvallend veel mensen vinden dat het anders moet. Ondanks, of misschien dankzij de snel groeiende verstedelijking op wereldschaal, moet duurzamer en kleinschaliger worden gebouwd; mensen zouden meer invloed moeten hebben op hun ruimtelijke én sociale omgeving. In tijden waarin institutionele opdrachtgevers een pas op de plaats maken, het geld schaars is en de bouwactiviteit gering, worden ondernemers creatief. Voor een groeiende groep (jonge) ontwerpers en ontwikkelaars die in onze bijeenkomsten van *De Olifantenkooi* in discussie gaan, is dat zelfs vanzelfsprekend. Architecten gaan actief op zoek naar opdrachten, ontwikkelaars stappen in een vroeg stadium naar een architect om hun plannen vorm te geven. Nu heeft deze jonge groep ondernemers een paar voordelen die de oudere garde niet heeft: ze zitten niet met grote lappen grond die afgeschreven moeten worden, ze hebben (noodgedwongen) tijd om nieuwe markten en doelgroepen te vinden en de vraag naar kleine, overzichtelijke projecten is zowel groot als behapbaar voor hun kleine ondernemingen. Ze geloven allemaal in het delen van informatie en kennis, en stellen zich sterk marktgericht op. Bij *De Olifantenkooi* bleek wat dat kan opleveren: vijf nieuwe strategieën voor krimpgebieden, waarin ontwerp en verdienmodel hand in hand gaan.

Cilly Jansen, directeur Architectuur Lokaal

Nu te bestellen: In de lucht

Architectuur Lokaal in gesprek met
opdrachtgevers in Amerika.
Vanaf eind november te bestellen
via www.arch-lokaal.nl

04 **Lokaal Mondiaal**

Hans Oerlemans

Regie

05 **'Schoonheid is veiligheid'**

Eerste in een reeks gesprekken met 'oude mannen' over schoonheid. Een welhaast ouderwets woord, dat tegenwoordig bij voorkeur gedefinieerd en gekwantificeerd dient te worden.

In dit nummer: Tjeerd Dijkstra
Cilly Jansen en Indira van 't Klooster

08 **Metropolitane wildernissen**

Safaritochten in Nederland? Waarom niet? De wildernis en de stad kunnen elkaar verrijken.

Bram van de Klundert

Opgaven

15 **Eeuwige jeugd in Florida**

Gedisneyficeerde woonenclaves voor de zilvergrijze happy few in Amerika leiden ook tot nieuwe vormen van gemeenschapszin.

Dirk Bergvelt

16 **Het gastland verzorgt goede huisvesting**

Niemand had gedacht dat het nieuwe Europol een eenvoudige klus zou zijn, niet bij een ingewikkeld gebouw als Europol. Maar het werd erger. 'Het was een hels proces.'

Oene Dijk

Praktijk

18 **Groenvoerdrogerij wordt erfgoedcentrum**

Particulier wint ontwikkelingscompetitie in Dronten.

Bram Talman

22 **De Gouden Piramide op televisie**

Eind november wordt de winnaar van de Gouden Piramide bekend gemaakt. De AVRO maakte vier uitzendingen over de vijf genomineerden.

23 **Op de winkel passen is niet genoeg**

Gemeenten en provincies krijgen steeds meer te zeggen over het ruimtelijk beleid. Welke rol kan de stedenbouw daarbij spelen?

Dirk Bergvelt

24 **Fantasie**

Joost de Vries

Foto omslag

Jagdzimmer # 2, 2002

Jagdzimmer # 2 komt uit de serie *Jagdzimmer*, een reeks opnames over het 'Innenleben' van 14 jachthutten (Jägerstände in het Duits). Deze serie maakt deel uit van een reeks foto's over het fenomeen van de jacht als instituut binnen het Duitse landschapsbeeld. Het interieur van de jachthutten laat voorwerpen

en materialen zien die uit een specifieke, huiselijke omgeving komen en die naar wooncomfort verwijzen. Andere voorwerpen verwijzen weer naar de efficiëntie van het kantoorleven. Elk jachthut wordt naar eigen inzicht van de jager gebouwd en ingericht. Johannes Schwartz (Duitsland, 1970) studeerde aan de Gerrit Rietveld Academie in Amsterdam (1995-1998). Hij leidde van 2004 tot 2010 de afdeling Fotografie aan diezelfde academie. Dit jaar is hij een van de kunstenaars die Nederland vertegenwoordigt op de Biënnale van Venetië. Tot en met 4 maart 2012 is de tentoonstelling *Rechte stoelen, rechtschapen burgers: Wonen volgens 't Binnenhuis (1900-1929)* te zien in het Haags Gemeentemuseum. Hierin staat de eerste Nederlandse designwinkel van H.P. Berlage en Jac. van den Bosch centraal. Het meubilair dat er verkocht werd, is inmiddels als erfstuk bij klein- en achterkleinkinderen beland of is opgenomen in de collectie van musea en verzamelaars. In de tentoonstelling worden dierbare familiestukken van welvarende klanten gecombineerd met interieurfoto's die fotograaf Schwartz onder andere bij erfgenamen thuis maakte. Bij de tentoonstelling verschijnt het gelijknamige boek. De tentoonstelling werd samengesteld door Yvonne Brentjens, die ook het boek schreef.

Voor de cover van *Architectuur Lokaal* stelt telkens een andere (architectuur) fotograaf zijn mooiste archief foto ter beschikking.

Regie

Stadshavens Rotterdam

Jeannette Baljeu (Rotterdam) speelt het estafettestokje door naar Alfred Arbouw (Breda).

Jeanette Baljeu

Opgaven

Van Versailles naar Volkspaleis

Twintig jaar na de oplevering is het Nederlands Architectuurinstituut aangepast aan de eisen van deze tijd. Ole Bouman: 'Als alle wereldbeelden meebewegen, blijft er geen geschiedenis over.'

Cilly Jansen en Indira van 't Klooster

Praktijk

De mooiste dingen zichtbaar maken

Woningcorporatie Dudok Wonen in Hilversum brengt erfgoed onder de aandacht van de bewoners aan de hand van 10 iconen uit eigen bezit.

Denise Vrolijk

In Wilga Avenue, Dulwich Hill (Sydney), hebben bewoners samen de straat tot een moestuin gemaakt. Bekijk het filmpje op YouTube: www.youtube.com/watch?v=hpAXXk-J4cs.

Thought for food

De afgelopen tijd ben ik naar verschillende congressen geweest. Dé onderwerpen die steeds naar boven komen zijn klimaatverandering, CO² uitstoot en energieproductie. Vrijwel iedereen is ervan overtuigd dat we moeten omschakelen naar andere vormen van energieopwekking. Over energiebesparing wordt echter zo goed als niet gesproken. Geen woord bijvoorbeeld over woningisolatie. Verbazingwekkend! Want vrijwel geen enkel huis is hier geïsoleerd. Niet in het zuiden, waar het in de winter toch behoorlijk koud kan worden. (In juni heb ik een weekje lopen blauwbekken in Sydney, in een huis dat alleen verwarmd werd door elektrische kachelletjes.) En ook niet in het noorden, waar in de zomer de airconditioners flink staan te loeien. Alle huizen zijn energetisch gezien zo lek als een mandje. Besparing is de helft van de oplossing voor het energieprobleem. Maar dat is hier blijkbaar een blinde vlek.

Als een land zo duidelijk een blinde vlek heeft, vraag je je af wat de blinde vlek van Nederland kan zijn. Misschien zit dat in een tweede alhier veel besproken onderwerp: voedselzekerheid. Met de stijgende wereldbevolking komt de capaciteit van onze voedselproductie in het gedrang. Nederland zet sinds Mansholt¹ vooral in op intensivering en industrialisering van de landbouw om de voedsel-

productie op te krikken. Met succes, alleen wel met enorm veel energieverbruik. Voor Nederland een logische focus, gezien het algemene gebrek aan ruimte.

De aandacht voor voedselproductie in Australië lijkt tot een hele andere weg te leiden. Er is ruimte genoeg. Geen reden voor de Australiër om afstand te doen van zijn droom: een vrijstaand huis op 1000 m². Het stedelijk gebied blijft mede daardoor fors groeien, ten koste van vruchtbare landbouwgrond. Intensivering en stedelijke verdichting zie je hier maar weinig, maar in oude en nieuwe wijken is er volop groen in tuinen, straten en parken.

Op al dat groen verbouwen meer en meer mensen hun eigen voedsel. Niemand kijkt hier op van een groentebed, fruitboom of kippenren in tuin, plantsoen of park. Het Australische antwoord is niet intensivering van agrarische monoculturen, maar integratie van voedselproductie in de stedelijke omgeving. Het helpt bovendien om de levensduur en gezamenlijkheid te versterken.

Deze oplossing lijkt ook geschikt voor Nederland. Legio beleidsmakers en ontwerpers vinden dat de naoorlogse wijken teveel groen hebben. Bewoners van nieuwbouwwijken klinkeren massaal hun voortuinen dicht. De enorme winst die moestuinen overal in de stad kan opleveren, van

tuin, tot straat, tot park, wordt niet gezien – maar is aanzienlijk: mensen raken meer betrokken bij hun woonomgeving, er ontstaat voldoening van het eten van eigen productie, de saamhorigheid wordt groter, beheerkosten nemen af, lichaamsbeweging neemt toe, gezondheidskosten dalen. De voordelen van deze oplossingsrichting zijn overduidelijk. En daar zou Nederland flink kunnen oogsten...

(1) Sicco Mansholt (1908-1995), minister van Landbouw en als zodanig verantwoordelijk voor het herstel van de voedselvoorziening in Nederland en de economisering van de landbouw, onder andere door middel van het invoeren van minimumprijzen en exportheffingen.

Hans Oerlemans was tot voor kort partner bij OKRA landschapsarchitecten. Hij is begin 2011 geëmigreerd naar Queensland, Australië. Dit is zijn laatste bericht over architectuur en opdrachtgeverschap Down Under.

'Schoonheid is veiligheid'

Schoonheid > Tekst: Indira van 't Klooster en Cilly Jansen > Beeld: Maarten van Schaik

In deze eerste in een reeks gesprekken over schoonheid bezoekt Architectuur Lokaal de tachtigjarige architect Tjeerd Dijkstra. Als Rijksbouwmeester formuleerde hij zeven criteria over architectonische kwaliteit. Niet met puntensystemen, maar door te analyseren welke elementen bijdragen aan de schoonheid van architectuur. Toch gaat schoonheid volgens Dijkstra uiteindelijk over heel andere dingen. 'Ik ben een Hegeliaanse twijfelaar.'

Liefhebbers van oude schilderkunst weten dat kunstwerken aan schoonheid kunnen winnen door de patina die een doek door de jaren aanleeft. Door deze in de tijd gevormde laag komen kleuren dicht bij elkaar, wordt de harmonie van het beeld groter. Datzelfde kan gebeuren met interieurs. Een beroemd voorbeeld is het Maison de Verre van de architect Pierre Charreau (1931) in Parijs. In die categorie valt ook de in de jaren zestig bijna volledig herbouwde, oorspronkelijke 19e eeuwse stolpboerderij van architect Tjeerd Dijkstra (1931). Dijkstra, die hier al bijna vijftig jaar woont, kent inmiddels het effect van het door hemzelf ontworpen interieur op de argeloze bezoeker die

vanuit de entree de immense ruimte binnenstapt. Hij doet een stap terug en zegt gewoon even niets. 'Ik geef mensen altijd even de tijd om de ruimte op zich in te laten werken,' zegt hij later, bijna verontschuldigend.

De ruimte wordt bepaald door de nog oorspronkelijke hoofdconstructie: het centrale "vierkant". De daarop rustende kap bestaat geheel uit ruwe houten delen. Op de begane grond de centrale ruimte met boekenwand en modernistische stoelen, een open haard. Eén geheel met de open kapruimte waardoor de gehele hoogte voelbaar wordt. In een carré om de vide heen een doorlopende ruimte met daarin verschillende werkplekken, een tentoonstellingsruimte voor maquettes, een sanitair blokje met een kinderkamer (voor de kleinkinderen) en een aangrenzende slaapruijnte. Geen muren. En over dat alles het goudbruine patina van het oude vurenhout en het zonlicht, waardoor alles - van de ruggen van de boeken tot de spanten in de kap - tot een harmonieus geheel is versmolten.

De reden dat we Dijkstra, ex-Rijksbouwmeester en ex-supervisor van de IJ-oever, bezoeken, zijn de zeven stellingen uit zijn boekje *Architectonische kwaliteit*. Het is zijn manier om schoonheid meetbaar te maken. Niet met puntensystemen, maar door te analyseren welke elementen bijdragen aan de schoonheid van architectuur. Dijkstra benoemde criteria zoals harmonie, samenhang, complexiteit en helderheid. De stellingen, die pas in 2001 officieel werden uitgegeven, lagen al ruimschoots daarvoor bij elke gemeente op tafel. Meestal bij een ambtenaar Bouwen & Wonen die intern een kwaliteitsdiscussie op gang probeerde te krijgen. En nog steeds wordt het regelmatig gebruikt. Ook door Architectuur Lokaal. 'Ik zal je vertellen hoe dat gekomen is,' begint Dijkstra. 'Als Rijksbouwmeester deed ik de voordrachten voor architecten en begeleidde ik ontwerpprocessen. Zonder mijn paraaf kon een project niet doorgaan, dus ik had een behoorlijk stevige positie. Maar in de loop der tijd kwam de vraag om uit te leggen hoe ik beoordeelde. Ik zei dat mooi en lelijk

'Ik heb dat project altijd uit de publiciteit gehouden, ik was er niet van overtuigd dat het goed was.'

moeilijk meetbaar was met een latje. Daar nam men geen genoegen mee. Dus werd ik gedwongen een notitie te schrijven over mijn criteria. Ik heb een half jaar genomen en opgeschreven wat voor mijzelf als architect de aspecten zijn waarmee ik bezig ben als ik een ontwerp maak.' Het boekje bestond uit twee delen: zeven begrippen en deel over het beoordelingsproces. Gedecideerd zegt Dijkstra: 'Een opdrachtgever moet een architect kunnen volgen in zijn proces, anders knijp je het af en verarmt het. Dat geldt ook voor politici en ambtelijke opdrachtgevers. Het gaat erom hen kwaliteitsbesef bij te brengen. Zij nemen namens de burgers kwaliteitsbeslissingen, maar hebben daar lang niet altijd de bagage voor in huis.'

Het ter discussie stellen en beargumenteren van kwaliteit en schoonheid kreeg Dijkstra sinds zijn vroege jeugd mee. 'Mijn ouders hadden hun vrienden in het vooroorlogse intellectuele kunstenaarsmilieu van Amsterdam. Mensen als Du Perron, Ter Braak, Roland Holst, Matthijs Vermeulen, Eva Besnyö en Charley Toorop kwamen bij ons over de vloer. In Amsterdam of in het door Merkelbach ontworpen zomerhuis in Groot. Die mensen maakte ik mee als kind. Hele bijzondere mensen, met hele duidelijke opvattingen over kunst en architectuur. Mensen die werkelijk *ram!* een mening hadden, niet grof, maar met ongelofelijke overtuigingskracht. Maar toen kwam de oorlog, mijn pubertijd. Daarna was de verwarring groot. Vooroorlogse ideologieën waren door de oorlog hun scherpte kwijtgeraakt. Ik ging naar de TU Delft en kreeg daar in mijn eerste jaren te maken met Berghoef, Granpré Molière, Wegener Sleeswijk - de oude generatie, de Delftse School. Later ook met de nieuwe generatie van Van den Broek en Bakema.' Dijkstra zegt qua opvattingen dichter bij de nieuwe generatie te staan maar in zijn eigen werk soms toch ook affiniteit te voelen met de oudere generatie. Hij noemt zichzelf een twijfelaar. Volgens hem heeft de architectuur twee belangrijke voedingsbronnen, de architectuurschiedenis (de architectuurtaal) en de actuele opgave (functie en constructie). 'In de tijd wisselde de aandacht voor die twee elkaar af. Een nieuwe taal levert weerstand op, en soms afkeer. De Amsterdamse School werd echt verketterd door de Nieuwe Zakelijkheid. Het heeft meerdere decennia geduurd voor er enige waardering voor begon te ontstaan.'

De strijd tussen de Delftse School en de Modernisten heeft veel van zijn generatiegenoten op scherp gezet. Meestal leidde dat tot een duidelijk keuze voor het een of het ander. Dijkstra, die de kwaliteiten van beide stromingen zag, kon niet goed kiezen. 'Ik ben een oude Marxist, of eigenlijk een Hegeliaan. Een synthese bereik je via het gevecht, niet via het compromis vooraf. Ik kan de wereld goed begrijpen in de vorm van ontwikkelingen die lange tijd elkaars tegenstellingen zijn, en pas uiteindelijk een synthese opleveren.' En zo zijn in zijn werk de kenmerken van beide tegenpolen te ontdekken, zonder dat ze een beetje van alles zijn geworden. 'Ik leunde qua opvattingen in de richting van de nieuwe generatie, maar gek genoeg ben ik in mijn handwerk vrij dicht bij Berghoef gebleven. Ik heb hem altijd een knap architect gevonden, terwijl ik het echt niet met hem eens was. Ik ben opgegroeid in een situatie tussen twee wereldbeelden, waarbij het modernistische wereldbeeld geleidelijk transformeerde naar wat het geworden is: van het Nieuwe Bouwen tot het platgetreden pad van een makkelijke manier van modernistisch bouwen. De Bijlmer is al een voorbeeld van dat laatste.'

Het gesprek waaiert alle kanten uit, over het gebrek aan contact tussen ministeries, het moeizame opdrachtgeverschap van het rijk, de huidige kansen voor de provincies, ongenoegen over collega's in het vak, Dijkstra's geloof in de zelfontwikkellende architect en de toekomst van particulier opdrachtgeverschap. Er komt nieuwe koffie. Een vlinder die verdwaald is, wordt weer vrijgelaten door een dakraam. En dan pakken we de draad weer op. Dijkstra raakte in het begin van de jaren zeventig geïntigeerd door het structuralisme van Aldo van Eyck en Herman Hertzberger. 'Dat was een vorm van taalontwikkeling die toen plaatsvond, ik kon me daar niet aan onttrekken. Ik was destijds bezig met een zwakzinnigeninrichting in Sliedrecht. Ik heb dat project altijd uit de publiciteit gehouden, ik was er niet genoeg van overtuigd dat het goed was. Moeilijk te zeggen waar dat in zat. Het zag er perfect uit, het gebouw functioneerde goed, mensen vonden het prachtig, maar ik was er zelf niet gelukkig mee. Het miste een maatschappelijk en stedenbouwkundig kader. Het was een overdosis aan vormgeving, *over the top*. Niet vanzelfsprekend genoeg. Eigenlijk moeten de dingen die je maakt natuurlijk zo zijn als ze zijn.. Misschien is dit huis wel het meest vanzelfsprekende wat ik ooit getekend heb. In een weekend gedaan, nooit meer wat aan veranderd.'

Lag dat misschien ook aan de opdrachtgever? 'Opdrachtgevers moeten tegenwicht bieden, maar dat doen ze zelden. Bij mij niet in ieder geval.' Dijkstra is de eerste om te erkennen dat dit, conform zijn Hegeliaanse wereldbeeld, het eindresultaat in principe geen goed doet. 'Maar gek genoeg was die opdrachtgever in Sliedrecht de beste die ik ooit gehad heb. Persoonlijk, betrokken, deskundig. Dus nee, aan de opdrachtgever lag het daar niet. Wel aan de opgave, maar daar kwam ik te laat achter.'

Het heeft te maken met vanzelfsprekendheid als aspect van schoonheid. En dat komt voor Dijkstra voort uit de opgave en uit de context. Een grote zwakzinnigeninrichting heeft geen vanzelfsprekend maatschappelijk kader en er was nauwelijks een stedenbouwkundige context. 'Ik kan niet vanuit het niets beelden scheppen. Ik heb een opgave, een context nodig.' Daarom ligt stedenbouw hem goed. 'In Osdorp heb ik, terwijl ik helemaal geen fan ben van Van Eesteren, een gebiedje ontworpen dat voortborduurde op de stedenbouwkundige structuur van de omgeving. Aan de rand van het park waren daarnaast zoveel aanknopingspunten dat ik heel makkelijk tot een opzet kwam. Dat gold ook voor het Purmer-Meer project. De context daar is de polderstructuur van de Purmer, het Purmerbos als *central park*. Daar heb ik vanaf 1994 vrij continu aan gewerkt, nooit over getwijfeld. Het hergebruik, het tot nieuw leven brengen is mij erg ingebakken.'

Als Rijksbouwmeester was hij zijdelings betrokken bij de eerste architectuurnota in 1991 en hij schreef dat boekje over criteria, maar zijn belangrijkste bijdrage aan de schoonheid van Nederland ligt wat hem betreft, toch in zijn supervisorschap over de IJ-oeveren. Hij zegt het aarzelend en een beetje onwillig, het wordt hem nu eenmaal gevraagd, maar daar is Dijkstra echt trots op. 'Daar was ik concreter aan het werk dan als Rijksbouwmeester. Ik ben erg tevreden wat ik daar - met anderen - heb kunnen bereiken, over de voorstellen die ik heb gedaan, de bijdragen aan discussies, en vooral de plaatsing van het Nemo op de kop van de IJ-tunnel en de uitwerking van het Muziektheater als trekker van de Oostelijke handelshede. Daar voel ik mij hoogstpersoonlijk verantwoordelijk voor.'

De laatste vraag komt hier bijna logisch uit voort. Wat is zijn definitie van schoonheid? Hij weegt zijn woorden, steeds opnieuw, maar twijfelt niet. 'Het heeft te maken met vanzelfsprekendheid, in de zin dat het aansluiting vindt bij je allerdiepste zintuiglijke ervaringen die je hebt bij het zien of het horen van iets moois. Er is ook een relatie met een begrip als veiligheid, dat je voelt dat bepaalde omstandigheden zo zijn dat je geen angsten meer hoeft te hebben, dat je je kunt ontspannen en je kunt openstellen voor invloeden van buitenaf, een soort opening naar een kosmische ervaring of hoe je dat wilt noemen. Ik raak er steeds meer van overtuigd dat een gevoel van veiligheid het diepste en meest belangrijke gevoel is dat een mens kan hebben. Het gaat over overgave, zonder angst de wereld naar je toe laten komen. Wat ik in dat boekje heb gedaan, is aangeven hoe je schoonheid in het dagelijkse leven tegenkomt als ontwerper, hoe dat sturend kan zijn bij wat je wel en niet doet. Dat is allemaal niet diepzinnig, maar het heeft te maken met het vinden van een plek in een context, dat is veiligheid. Helderheid en complexiteit idem dito. Maar alleen helderheid is stomvervelend, dus wat je zoekt is altijd een puzzel, frictie. Soms vraag ik me af of mijn ontwerpen niet te helder zijn. Soms moet je niet alles willen ontwerpen, maar slechts condities maken waarin dingen kunnen groeien, en soms moet je juist wel durven om alles te bepalen. Het vraagt een zekere rijpheid om die afweging te kunnen maken. Ik twijfel daar nog altijd over.'

Informatie

'Ruimte is vrouwelijk,' zegt Tjeerd Dijkstra, 'Vorm is mannelijk.'

De afgelopen jaren zocht Architectuur Lokaal naar definities van ruimtelijke kwaliteit. Het werd een serie gesprekken met 18 vrouwen. Aanwankelijk was dat toeval, maar toen het ineens opviel, hebben we de trend voortgezet.

Dit interview is de eerste in een reeks gesprekken met 'oude mannen' over schoonheid. Een welhaast ouderwets woord, dat bij architectenselecties tegenwoordig bij voorkeur gedefinieerd en gekwantificeerd dient te worden. Een begrip waar zoveel over te zeggen is, vooral in retrospectief.

Tjeerd Dijkstra (1931) studeerde Bouwkunde aan de TU-Delft. Naast zijn beroepspraktijk als architect, vervulde hij vele functies bij de overheid en in het onderwijs, zo was hij o.a. hoogleraar aan de TU-Delft van 1969 - 1971 en sinds 1987 bijzonder hoogleraar architectuur en stedenbouw aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1979 - 1986 was hij Rijksbouwmeester en van 1986 - 2000 supervisor project IJ-oeveren Amsterdam.

Metropolitane wildernissen

Column > Tekst en beeld: Bram van de Klundert

Het duurt niet zo lang meer of er wonen 9 tot 10 miljard mensen op aarde. Zeventig procent daarvan zal in grote steden leven. Als de biodiversiteit in hetzelfde tempo achteruit blijft gaan als de afgelopen eeuwen is het beeld somber: mensen in de stad, monoculturen eromheen. Toch is dat geen onafwendbaar scenario. De grootste bedreiging van de biodiversiteit was en is de landbouw. Tachtig procent van het areaal is in gebruik voor veehouderij. Alleen al als we de vleesconsumptie zouden halveren, stijgen de kansen voor de biodiversiteit. Als we dan ook nog eens stoppen met de banaliteit van het kwaad dat stroperij heet – de visserij valt voorlopig nog in die categorie – dan ziet de toekomst er ineens heel anders uit. Dan kunnen de metropolen van de toekomst verbonden zijn met wildernissen van formaat.

Natuurbescherming is in Europa vooral het koesteren van de restanten die de landbouw hebben overleefd. Dat leidt tot ingewikkelde conserveringsstrategieën en steeds complexere keuzen: moeten we kiezen voor de ooievaar of de grutto, voor de vogels of de vos, voor de dieren of het bos – een eindeloze reeks van onmogelijke keuzen die horen bij het gemanipuleerde landschap. Stop met

het kijken naar natuur in de achteruitkijkspiegel, kijk naar de toekomst! Geef de natuur de ruimte en verlaat het idee dat landbouw iets met natuur te maken heeft. Landbouw is een activiteit om de biodiversiteit op de percelen terug te brengen naar één. Daar is niets op tegen, als we de rest van de wereld maar ruimte bieden voor wildernissen.

Er is geen reden om alleen in Afrika op safari te gaan. In Canada en Australië zijn tal van plekken waar metropool en wildernis elkaar raken. In Oost-Europa hebben wildernissen met beren en wolven nu al meer economisch en toeristisch perspectief dan marginale bos- of landbouw. Die perspectieven zijn er ook dichterbij huis. Zodra we de natuur de ruimte geven, zoals in de Oostvaardersplassen of de Millingerwaard, komt er iets op gang wat we helemaal zijn vergeten: dieren blijken niet bang voor ons te zijn. Herten blijken geen schuwe bosdieren te zijn die 's nachts grazen, maar kuddes die door open gebieden trekken. Arenden en slechtvalken komen terug, als we ze niet meer afschieten of vergiften. De wildernis en de stad kunnen bij elkaar komen, elkaar verrijken.

Onze natuurgebieden vertonen meer kenmerken van plundering dan van rijkdom. Indien we de

juiste keuzen zouden maken, kunnen 9 miljard mensen waarschijnlijk in een ecologisch rijkere wereld leven. In Europa kan dat zeker. Zelfs in ons zogenaamde dichtbevolkte land zouden Nederlanders in eigen land op safari kunnen. En als ze niet op safari zijn, zouden ze veel meer van de autonomie en de rijkdom van de natuur kunnen beleven in de dagelijkse leefomgeving. De toekomst is niet arm, maar rijk. Mits we de natuur de ruimte geven.

Informatie

Bram van de Klundert schrijft op persoonlijke titel, Hij was lang secretaris-directeur van de VROM-raad en is sinds kort Programmamanager Nederland van het Wereldnatuurfonds. Hij onderzocht vorig jaar de betekenis van wildernis. Op zijn blog zijn de verslagen van zijn avonturen te lezen:

<http://web.me.com/bramvandeKlundert/wildernis>.

Dit jaar verschijnt een boek met zijn persoonlijke ervaringen, filosofische reflecties en praktische consequenties: Op zoek naar onze natuur. In deze rubriek zal hij in 2011 drie schaalniveaus van het fenomeen wildernis bespreken. Deze laatste editie: macro.

Van Baljeu naar Arbouw

Stadshavens

Rotterdam

Wethoudersesafette > Tekst: Jeannette Baljeu > Beeld: Stadshavens Rotterdam en Carel van Hees

In het vorige nummer merkte wethouder Dennis Straat uit Zaanstad op, dat zowel in Zaanstad als in Rotterdam een milieuontwikkelingsgebied aanwezig is, waarin meer ruimte bestaat voor de combinatie van wonen en werken. Hij gaf hiermee het estafettestokje over aan Jeannette Baljeu, wethouder haven, verkeer en regionale economie in Rotterdam.

Drijvend Paviljoen, dat de komende vijf jaar dienst zal doen als tentoonstellingsruimte over de Rotterdamse klimaataanpak.
Ontwerp: Deltasync/PublicDomain Architecten. Opdrachtgever: Gemeente Amsterdam

De letterlijke vraag van Dennis Straat luidde: 'Hoe zorgen we ervoor dat we naast het bouwen van een eigen huis ook kunnen kiezen voor het bouwen op een eigen plek? Welke (fysieke, maar ook mentale) ruimte hebben we nodig om in de combinatie van haven en stad wonen en werken te kunnen combineren?' Stadshavens Rotterdam is een interessante *case* als het gaat om duurzame en vernieuwende gebiedsontwikkeling. De vraag die wethouder Dennis Straat opwierp over de verbinding tussen wonen en werken, betekent voor Rotterdam de verbinding tussen stad en haven.

Het project Stadshavens is uniek, alleen al door de schaal. Het is na Londen, dat zich voorbereidt op de Olympische Spelen, de grootste gebiedsontwikkeling in Europa. Het ontwikkelingsgebied ligt zeer centraal in de stad; het omvat bijna een kwart van heel Rotterdam en het is even groot als de stad Gouda. Met durf en daadkracht, dus op z'n Rotterdams, worden de verouderde havengebieden van Rotterdam getransformeerd tot een aantrekkelijk, modern en duurzaam woon- en werkgebied. Er komt ruimte voor wonen, onderwijs en zakelijke dienstverlening. Het gaat niet alleen om architectuur en stedenbouw, maar evengoed om talentontwikkeling en werkgelegenheid.

Hoe houdt de gemeente stedenbouwkundige kwaliteitsambities overeind in tijden van financiële schaarste en een voorzichtige markt?

Voor de ontwikkeling van Stadshavens staan de gebruikers voorop. Dat zijn bijvoorbeeld de bewoners van Heijplaat (een dorpje dat ingeklemd ligt tussen alle havenactiviteiten), de havenbedrijven zelf, de nieuw gevestigde onderwijsinstellingen waarbij mbo en hbo aan elkaar zijn gekoppeld, de studenten, de dependance van het museum Boijmans van Beuningen én alle toekomstige gebruikers. Deze mix geeft extra dynamiek in het havengebied. Gebruikers komen er per boot naartoe, studenten krijgen les in een gigantische hal van een oude scheepswerf en toeristen bezoeken tentoonstellingen van de kunstenaar Joep van Lieshout in een oude onderzeesbootloods.

Een dergelijke ontwikkeling brengt een aantal dilemma's met zich mee. Industrie in een haven geeft altijd overlast: geen schip zonder geluid. Er draaien op de kade voortdurend dieselmotoren om de schepen van stroom te voorzien, ook in de buurt van woningen op de kade. 's Nachts branden er grote lampen om de schepen te beveiligen. En vergeet niet het voortdurende lawaai van laden en lossen van de andere schepen. Afspraken over en weer zijn in zo'n situatie van het allergrootst belang. Dat doen we bijvoorbeeld in het Waal- en Eemhavengebied, dat moet zorgen voor een versterking van de Rotterdamse economie. Centraal staat een goede balans tussen werken en wonen in het gebied. Om deze doelstelling te halen zijn geluidsafspraken vastgelegd. Dat geeft zekerheid aan alle partijen - dus ook bedrijven en ontwikkelaars - die in het gebied aan de slag willen.

Een ander, zeer actueel, dilemma is hoe je grootschalige gebiedsontwikkeling van de grond krijgt in tijden van financiële schaarste en een voorzichtige markt. En, in het verlengde daarvan, hoe de gemeente zijn ambities overeind houdt op het vlak van stedenbouwkundige kwaliteit, duurzaamheid en sociaaleconomisch noodzakelijke ontwikkelingen in de stad. De ontwikkeling van Stadshavens heeft 2040 als horizon. Is een gebiedsontwikkeling op deze schaal in één keer nog wel reëel? Weten we voldoende over wat de komende 30 jaar zou kunnen gebeuren, ook op economisch gebied? Welke innovaties kunnen we verwachten op het gebied van duurzaam bouwen? Of drijvend bouwen?

Dat laatste staat nu nog in de kinderschoenen, maar het onderwerp is omgeven door vragen: is water net als grond per vierkante meter te (ver) kopen? En welke prijs hangt daar dan aan?

Veel onzekerheden, want laten we wel wezen: wisten we tien jaar geleden hoe de economie er anno nu voor zou staan? Of dat gemeenten, en Rotterdam niet in de laatste plaats, voor enorme bezuinigingsopgaven zouden komen te staan en dat het moeite kost en creativiteit zou gaan vergen om de productie van woningbouw niet stil te laten vallen? Dat maakt de opgave voor een grootschalige gebiedsontwikkeling alleen maar spannender. Het omvangrijke Stadshavengebied biedt daarmee kansen aan overheid, kennisinstellingen en bedrijfsleven om elkaar op te zoeken en samen te kijken hoe ontwikkelingen net even anders kunnen worden gerealiseerd. Toekomstbestendig, duurzaam en innovatief. Een spannende uitdaging waarvan de eerste - prachtige - resultaten al te zien zijn.

Dat brengt me tot mijn vraag aan wethouder Arbouw van de gemeente Breda over de gebiedsontwikkeling in het Stationskwartier. Het is aangemerkt als een nieuw sleutelproject, *Via Breda*, met een nieuwe OV-terminal met aansluiting op het internationale spoornetwerk voor hoge snelheidslijnen. Dus reuze belangrijk voor Rotterdam. Mijn vraag is of hij, in deze tijden van onzekerheid, iets kan vertellen over bijvoorbeeld nieuwe vormen van opdrachtgeverschap en risicospreiding. Ik ben benieuwd!

Expositie georganiseerd door Museum Boijmans van Beuningen in de onderzeesbootloods in Rotterdam

Informatie

www.rotterdam.nl

www.stadshavensrotterdam.nl

In deze rubriek vertelt telkens een andere wethouder over een concrete bouwopgave, een discussie over ruimtelijke kwaliteit, een prangend voorbeeld van verrommeling, een regionale aanpak of iets anders dat actueel is in de gemeente. Elk artikel eindigt met een concrete vraag aan een wethouder van een andere gemeente, die in het volgende nummer van Architectuur Lokaal het stokje overneemt.

Boven: restaurant NAI. Onder: Openingsact tijdens de heropening van het NAI op 30 juni 2011

Van Versailles naar Volkspaleis

Interview > Tekst: Indira van 't Klooster en Cilly Jansen > Beeld: Carel van Hees

Toen het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) in 1993 geopend werd was de discussie in de vakgemeenschap fel te noemen. Het draaide om twee zaken: de definitie van architectuurinstituut en de uiterlijke representatie daarvan. Bijna 20 jaar later is het NAi ingrijpend verbouwd en kwamen ook oude polemieken onder het stof vandaan. 'De beladenheid van dit gebouw was ook bij de verbouwing essentieel', aldus Ole Bouman, opdrachtgever en directeur van het verbouwde NAi.

Via een brede houten vlonder loop je zo het compleet vernieuwde café binnen, tenzij je eerst langs de boekwinkel gaat. Daarvandaan kijk je de vide in, met linksboven het Doedek voor educatieve projecten en rechts de ongewijzigde toegang tot de tentoonstellingsruimten. Alles ademt publieksinstelling: 'laagdrempelig', 'verblijfsruimte' en 'dichterbij de stad'. Bouman: 'Zo kunnen we nieuwe groepen interesseren voor de schoonheid van de architectuur, mensen die niet dagelijks denken aan architectuur, maar het wel belangrijk vinden dat hun kinderen er mee in aanraking komen.'

Maar hoever kun je daarin gaan? Daags na de opening schreef blogger Lasse: 'The audiotour [bij de permanente tentoonstelling] consists of people giving uninformed opinions about the buildings on display. [...] There is only one thing more annoying than having an uninformed opinion and that is listening to other people with uninformed opinions.' Waarom zou je naar een museum gaan om meningen van de straat te horen? 'Wat Lasse schrijft is niet waar,' zegt Ole Bouman. 'Als je goed luistert, hoor je dat die meningen wel degelijk ergens over gaan. Ze zijn vertaald op een manier die voor een vakman minder vanzelfsprekend is. In de audiotour worden dilemma's aan de orde gesteld en nagespeeld aan de hand van reële personages. Daar zit veel denkwerk in. Sommigen zeggen: het NAi lijkt wel een speeltuin, is dat nou de bedoeling? Maar je kunt ook zeggen: architectuur is van iedereen en voor iedereen van belang.'

Is er sprake van een kloof tussen het oude publiek, de ingewijden die je niet kwijt wilt raken met een al te grote versimpeling van zaken, en de nieuwe doelgroepen die niet exclusief voor de architectuur langskomen, maar bijvoorbeeld vanwege meer algemene thema's als wonen in de stad? Bouman: 'We hebben nog veel te doen, maar sinds de verbouwing komen er al andere mensen. De opening betekent niet dat we nu klaar zijn, we hebben een voorwaarde geschapen voor het echte

werk, dat nu moet beginnen. Het idee dat architectuur klaar is als je het aanbiedt, en dat de mensen dan maar moeten zien wat ze ermee doen, is achterhaald en gemakzuchtig. Dat moet echt anders.'

Voorafgaand aan de verbouwing is goed nagedacht over wat voor soort instelling het NAi wil zijn. Die discussie speelde ook tijdens de voor-geschiedenis. Bij de opening zette de eerste directeur, Adri Duivesteijn, zijn gedachten over de betekenis van een architectuurinstituut uiteen. Het NAi wil 'bovenal datgene overdragen wat architectuur boeiend maakt en waardoor men er plezier aan beleeft'. Ook zou het een weerspiegeling van de samenleving moeten zijn, een klimaat moeten scheppen waarin wordt samengewerkt met andere instellingen en zich enerzijds bescheiden moeten opstellen, maar anderzijds nooit compromissen moeten sluiten, nooit 'van alles een beetje'.⁽¹⁾ Het NAi, dat in de nabije toekomst wordt omgevormd tot een Instituut voor Creatieve Industrie, blijft de rijkscollectie beheren en heeft het naam Museum weer ingevoerd. 'NAi Museum', prijkt nu op de gevel van het tentoonstellingsgebouw. Bouman heeft zelfs onderzoek laten doen naar welk woord nu het beste ligt: Museum of Instituut. 'Twintig jaar geleden zei het woord instituut: architectuur heeft een tempel, een podium nodig. Nu is dat anders. Instituut is een woord dat hoort bij een eerbiedwaardig onderwerp. Is die vanzelfsprekende erkenning van het vak nog wel zo belangrijk? Een instituut is een verheven fenomeen, maar wij willen voor iedereen zijn.'

Toch bedoelt Bouman niet hetzelfde als Duivesteijn. Daarvan is hij zich terdege bewust. 'Het is verbazingwekkend. Je denkt dat je weet hoe het toen ging, maar dat is niet helemaal waar.' Bouman werkte in 1993 bij het architectuurblad Archis, dat de hele procedure van politieke besluitvorming tot ontwerprijsvraag en uitvoering nauwlettend volgde. Hoofdredacteur Geert Bekaert schreef bij de opening van het NAi: '[...] de architectuur

sacraliseren en het instituut dat haar dienst uitmaakt op een voetstuk plaatsen. Met open ogen in de val van het institutionele getrapt. In plaats van zich zoveel mogelijk aan het onvermijdelijke te onttrekken, wordt dit verheerlijkt. In plaats van een open huis, wordt gekozen voor een beschermd en afschermend architectuurobject, het paleis, een Versailles van de Nederlandse Architectuur.'⁽²⁾ Bouman: 'Ik heb de gesprekken al sinds de jaren 80 gevolgd, over wat de status van het NAi moest zijn, over de definitie, de doelgroep, het doel. Die verschillende belangen zag je uitgespeeld in de

'Spannend hoe uit één brein twee verschillende gebouwen kunnen ontstaan.'

politiek, de ontwerpwedstrijd, de realisatie, en ook de programmering van Duivesteijn. Die geschiedenis is nog steeds heel voelbaar in het gebouw.'

In die context verbaast het niet dat ook het ontwerp zelf onderwerp was van hevige politieke en vaktheoretische strijd. Het NAi is oorspronkelijk de huisvesting voor drie verschillende organisaties met verschillende functies. 'Het ontwerp van Jo Coenen bestond dus uit drie bouwdelen, waarin je de verschillende poten nog altijd kan herkennen: tentoonstellingsruimte, archief en studiezaal met daarboven een kantoor. Samen in een gebouw, maar ze konden elkaar ook goed vermijden. Ik wilde daar helemaal niet meer mee bezig zijn, het is zeker niet meer relevant. Het heeft jarenlang geleid tot nodeloze afzondering van de erfgoedafdeling. Nu gaan we dat erfgoed tentoonstellen.'

Coenen won de ontwerpwedstrijd. Zijn ontwerp verbeeldde destijds het beste de emancipatie van de architectuur als volwaardig onderdeel van cultuurbeleid. Het gebouwde NAi was in die zin het eindpunt van een jarenlang naar elkaar toegroeien van organisaties en het begin van een instituut. 'Maar als je kijkt naar hoe het gebouw zich manifesteert, hoe de architectuur zich positioneert, dat had ook veel nadelen,' zegt Bouman. 'Afstandelijkheid, geslotenheid. Dat werd een nadeel bij het relevant houden van de architectuur. Dat zijn de spanningen waarin nu opnieuw een doorbraak is geforceerd. Want het is nog steeds een museum en een vlaggenschip, maar het is niet meer: "wij tegen de wereld". Wij zijn de wereld.'

Coenen was in 2001 al benaderd om een verbouwingsplan te maken, maar de plannen werden uitgesteld door geldgebrek. Bouman: 'Eigenlijk was

Coenen er ook nog niet klaar voor, hij had het gevoel dat het gebouw nog niet eens af was. Hij had nog niet de kans gekregen om te bewijzen dat het idee klopte. Nu ging dat veel makkelijker. Coenen zegt nog steeds dat hij het eigenlijk jammer vindt, de verbouwing, dat de achterliggende bedoeling niet de zijne is: de wending naar het publiek. Zijn vraag is: waar begint hier in het NAI nu eigenlijk de architectuur? Is dat bij de ingang? Bij de kassa? Waar begint het vak? Hij had de opgave om hier een openbaar gebied van te maken, toegankelijker, meer gekoppeld aan de stad. Dat heeft hij aanvaard en begrepen, maar hij is het er niet helemaal mee eens.⁷

Het prijsvraagontwerp was dus de visie van Coenen, maar de verbouwing is de visie van het huidige NAI. Bouman beaamt dat: 'Het was niet vanzelfsprekend dat Coenen de huidige verbouwing zou doen. 'Maar ik vond het mooier, eleganter, spannender, als uit hetzelfde brein twee verschillende gebouwen kunnen ontstaan. Bovendien vind ik dat een oorspronkelijke architect een kans moet krijgen als zijn gebouw verbouwd wordt. De vraag die toen is gesteld is een andere dan de vraag van nu. Coenen moest dus afstand doen van zijn oorspronkelijke idee. De oude boodschap verkondigde niet meer wat we te zeggen hadden. Dan kun je als architect twee dingen doen: je kunt je verzetten en weigeren, of je kunt zeggen: ik snap wat er aan de hand is, ik wil meedenken en ook op termijn het belang van dit gebouw in stand houden. Want als dat lukt is het natuurlijk uniek dat de ongelofelijk sterke eindvorm van het NAI is omgedraaid naar een andere visie en benadering. En hij heeft hier met veel plezier aan gewerkt. Het moet ook mooi zijn om je eigen ontwerp twintig jaar later een nieuwe betekenis te geven.'

Die nieuwe betekenis ziet Bouman ook in de ruimtelijke organisatie. 'Wanneer je nu als bezoeker of passant van Museumpark naar Rochussenstraat of vice versa loopt, dwars door het gebouw, maak je van alles mee. Zo vanzelfsprekend, zo openbaar, dat het raar is dat er niet eerder aan is gedacht. We behouden het goede, maar het NAI krijgt een centrale rol, het wordt het hart van een culturele bestemming. En omdat dit veel meer een stuk stad moet zijn dan een autonoom gebouw moeten meerdere stemmen klinken. Daarom zijn deelopdrachten aan andere architecten verstrekt, aan Xpex voor het Doedek gedaan, aan Winka Dubbel-dam voor de serre en aan Frank Havermans voor de tafel. En OMA bouwde een ondergrondse, autonome ruimte. Architectuur zonder buitenkant,

zo je wilt. Hier zijn de hoogtepunten uit de collectie gekomen. Dit wordt het kwaliteitsstatement van het NAI, de ruimtelijke ideeën waarvan we gaan zeggen: kijk hiernaar en leer ervan. Ze zijn niet alleen mooi, ze hebben maatschappelijke relevantie, vanwege de sobere materialen, een duurzame aanpak, het aandragen van oplossingen voor een maatschappelijke opgave.'

En wat zegt dat over de positie van de architectuur, als we twintig jaar geleden een instituut nodig hadden en nu een museum om dichterbij de mensen te komen? Hoe dient dit gebouw de architectuur? Bouman: 'Je moet een positief verhaal vertellen over de architectuur, zeker in deze tijd. Architectuur ontwikkelt mee, de vakinformatie maakt plaats voor een verhalender manier van informatie overbrengen. We willen geen afbreuk doen aan de schoonheid en de kracht van architectuur, maar we willen het wel op een manier vertellen die daadwerkelijk overkomt.'

Bij de verbouwing van het NAI is Bouman voor het eerst opdrachtgever. Hoe is hem dat befallen? Bouman: 'Mooi vond ik de vanzelfsprekendheid waarmee uiteindelijk de puzzel van de stadstraat, en de koppeling aan het dek op zijn plaats viel. Zo vanzelfsprekend, zo simpel, dat het onvoorstelbaar is dat we er zoveel jaar over hebben gedaan om het te bedenken. Sommige dingen waren lastig. Bijvoorbeeld de gesprekken met Auke de Vries over het kunstwerk in het water. We wilden het verplaatsen, maar daar wilde hij absoluut niet aan meewerken. Interessant om te merken dat voor ons de tijd is veranderd en daarmee de eisen die de tijd stelt aan het gebouw, maar niet voor Auke de Vries. Die kijkt nu net als toen naar de relatie tussen de bouwdeelen, en markeert deze relatie. Nu heb ik daar vrede mee. Het is eigenlijk ook wel een mooie tegenstelling, te zien hoe sommige wereldbeelden worden bijgesteld en andere onwrikbaar blijven. En dat is eigenlijk ook wel goed. Als alle wereldbeelden meebewegen blijft er geen geschiedenis over.'

(1) Adri Duivesteijn, 'Het gesprek over architectuur, een intentieverklaring', in: *Het Nederlands Architectuurinstituut*, Rotterdam (NAi Uitgevers), 1993, p.15.'

(2) Geert Bekaert, 'Een Versailles voor de Nederlandse Architectuur', in: *Archis* #10 1993, p. 17-26.

Ole Bouman. Foto: Titia Hahne

Ole Bouman over opdrachtgeverschap

'Opdrachtgeven is iets dat je kunt en moet delen. Het is een prestatie van velen. Vooral Peter Haasbroek en Geert Coenen (de neef van Jo) zijn gewoon co-auteurs. En dan als je alles geregeld hebt, het geld, de toestemming, het ontwerp, de aannemer: dan komt de kelder-vloer omhoog. Dat was een tegenvaller, maar in cultureel opzicht niet interessant. Wel interessant is natuurlijk dat het paradepaardje van de architectuur zulke grote constructieve gebreken bleek te vertonen, dat we het schip letterlijk opnieuw hebben moeten verankeren. Ook mooi om te zien was dat zoveel mensen hun kennis en vakmanschap hebben ingezet om het op te lossen. En: wat een geluk dat het toen gebeurde! Dat het NAI net gesloten was, dat de verbouwing nog moest beginnen. Het had ook een week na de opening kunnen gebeuren en wie had dan gelooft dat het een oude constructiefout was, en niet iets wat bij de verbouwing was fout gegaan? Het hele avontuur heeft mijn waardering voor vakmanschap enorm doen toenemen. En ook voor de can-do mentaliteit waarmee mensen dingen gedaan krijgen.

Opdrachtgeverschap geeft meer voldoening als je het tijdloos maakt. Je hoeft een vraag niet meteen naar een vorm te vertalen. De juiste ruimtelijke organisatie van je programma is veel minder flexibel dan de vorm, en dus veel belangrijker. Als je maatschappelijke waarden vertegenwoordigt, wordt het ontwerp vanzelf minder vluchtig. Opdrachtgeverschap is het maximaal maken van de waarde. Hadden we de architect gevraagd om een gebouw met een uitstraling anno 2011, dan was het net zo snel weer verouderd. We vroegen om architectuur als kracht, als durf, om uit het niets ergens te beginnen. Daar kan niemand tegen zijn, daar valt niets op af te dingen. Van een eindresultaat kun je zeggen dat het lelijk is, of dat het dak lekt, maar dat kun je van de daad van de architectuur niet zeggen. Dat moet in het opdrachtgeverschap verankerd zijn, en dat maakt het gebouw tijdloos.'

Het zwembad van de woongemeenschap Bellalago aan het Tohopega Ligameer bij Orlando, Florida

Eeuwige jeugd in Florida

Opdrachtgeverschap > Tekst: Dirk Bergvelt > Beeld: www.sievers.nl

Sinds het jaar 2000 stoppen Amerikaanse babyboomers met werken en verhuizen naar een prettig klimaat voor een nooit ophoudende vakantie. Nederlanders denken bij pensioen aan een rollator of scootmobiel. Amerikanen denken aan een golfkar en noemen hun senioren ‘actieve volwassenen’. Dat heeft niet alleen geleid tot gedisneyficeerde enclaves voor de zilveren generatie, maar ook tot nieuwe gemeenschapszin, waar Nederland nog wat van kan leren.

Nederzettingen voor 55-plussers worden in Amerika sinds de jaren zestig gebouwd. Sinds die tijd hebben voor het eerst grote aantallen ouderen het geld om na hun pensioen een nieuw leven te beginnen. In 1971 opent Disney World bij Orlando in Florida de kassa's waar al snel tientallen miljoenen kaartjes per jaar worden verkocht. Dat reuzenrad is een vliegwiel voor de bouw van pretparken, filmstudio's, hotels, wegen en woonwijken. De bevolking in de omgeving groeit met de werkgelegenheid. Kinderen, en kleinkinderen komen er graag.

De visionairs van Disney spelen hier feilloos op in en bouwen in het moerassige niemandsland van centraal Florida behalve toeristische attracties ook een kleine stad. Om de juiste sfeer te treffen schakelt de opdrachtgever een keur van ontwerpers in (zoals Cooper, Robertson & Partners en Robert A.M. Stern voor het masterplan en ook Michel Graves en Philip Johnson voor afzonderlijke gebouwen). De stad heet Celebration en zet de architectuurgemeenschap begin jaren 90 op scherp. Voor- en tegenstanders buitelen internationaal over elkaar heen.

Maar Amerikaanse projectontwikkelaars zien onmiddellijk de potentie. Zij bouwen niet altijd met evenveel aandacht voor ontwerp kwaliteit, maar wel voor de wensen en dromen van bewoners.

Bouwen op maat is veel normaler dan in Nederland, maar tegelijk accepteert een deel van de Amerikanen dat ze weinig vrijheid hebben in architectuur. Diverse nederzettingen in Florida werden bedacht door ontwikkelaars en vervolgens gebouwd door particuliere opdrachtgevers die genoeg nemen met de keus uit een beperkt aantal woningtypen. In het concept van de ontwikkelaar is de woonomgeving minstens zo belangrijk als de woning. Inheemse eiken krijgen gezelschap van palmbomen en een zwembad is onmisbaar.

Celebration werd zorgvuldig van bovenaf bedacht. Wie binnen de VS verhuist kan kiezen voor een plek waar je weinig belasting betaalt en veel geld uitgeeft aan particuliere arrangementen voor veiligheid, openbare ruimte, voorzieningen. Zo'n plek is Florida. Als 55-plussers de doelgroep zijn, is de sociale omgeving misschien wel het belangrijkste argument. Zij worden niet gelokt met zorggaranties en tafeltje dekje, maar met golfbanen, clubs en restaurants. In Europa wordt geklaagd dat calculerende burgers alleen willen profiteren van overheidsvoorzieningen en zelf geen bijdrage leveren. In commerciële Amerikaanse woongemeenschappen zijn vrijwilligers een belangrijke spil in de interne organisatie. Ze treden ook naar buiten op als ambassadeur.

Een recent voorbeeld is The Villages. Achter de slagbomen van wonen tienduizenden 55-plussers in verschillende woonkernen. Zij kunnen alle denkbare sporten doen, beschikken over winkels, cafés en bioscopen, en er gaat ook een pendelbusje naar het vliegveld van Orlando. Deze woongemeenschap is zeer snel van de grond gekomen en ook in 2011 wordt ondanks de crisis nog steeds gebouwd.

Dagelijks komen gegadigden om zich te oriënteren. Zij worden in het verkoopcentrum niet ontvangen door de projectontwikkelaar, maar door enthousiaste bewoners die hun gasten meenemen op een busrit langs de verschillende buurten, clubhuizen en sportfaciliteiten. De woningen lijken bijzaak, het verhaal in de bus gaat over het prettige weer, de sociale contacten en de goede faciliteiten (met als klapstuk een professioneel polostadion).

The Villages mikt, met huizenprijzen van rond de \$ 250.000 op de Amerikaanse middenklasse. De boodschap is, dat je hier tot in lengte van jaren vitaal blijft. Als dat duidelijk over het voetlicht is gekomen, kan de potentiële klant gaan praten met een verkoopmedewerker over de beschikbare woningen. En over de mogelijkheid om zelf te bouwen. Daarbij is het niet de bedoeling om zelf een architect te zoeken, maar om te variëren op een vooraf bepaald woningtype.

Amerikaanse ontwikkelaars zeggen bescheiden: “wij doen alleen maar de huizen, de mensen zelf maken de gemeenschap”. Ontwerpkwaliteit speelt daarbij geen doorslaggevende rol, maar ontwikkelaars hebben wel een formule gevonden om uit individuele dromen een nieuwe gemeenschap te vormen. Die mix van centrale regie, gevoel voor de doelgroep en betrokkenheid van onderop kan ook Nederland opdrachtgevers aan het denken zetten.

Informatie

www.thevillages.com

www.celebrationtowncenter.com

Het gastland verzorgt goede huisvesting

De Opening > Tekst: Oene Dijk > Beeld: Janine Schrijver

‘Een van de veiligste gebouwen van Europa’, zo karakteriseerde Frank Wintermans van Quist Wintermans Architecten het nieuwe hoofdkantoor van Europol in Den Haag. Toch oogt het complex, gelegen in de Internationale Zone van de wereldhoofdstad voor vrede en internationaal recht, niet als een gesloten bunker. Ondanks de strenge veiligheidseisen weet de architect het gebouw een open karakter te geven door ondermeer een glazen façade, veel glazen wanden in het interieur en binnenhoven met daklicht.

Europol is de belangrijkste organisatie binnen de Europese Unie die zich bezighoudt met informatie-uitwisseling over misdaad en misdaadbestrijding. De huisvesting op de Raamweg in Den Haag bleek niet meer geschikt door de toename van personeel. Nederland, dat in Den Haag een concentratie aan voorzieningen op het gebied van internationaal recht kent, wenste Europol te behouden. ‘Het gastland verzorgt goede huisvesting,’ herhaalt Joost Brands van Quist Winterman Architecten het ene korte zinnetje dat zo bepalend bleek voor het proces waar het architectenbureau met de opdrachtgever sinds 2004 aan werkte. Gerard Beelen van Europol, mede verantwoordelijk voor de nieuwe huisvesting, zei het als volgt: ‘Het was een hels proces’. Om daaraan

toe te voegen: 'Het is vergelijkbaar met een huwelijk, tot de dood ons scheidt of het gebouw klaar is.' Na zeven intensieve jaren zijn opdrachtgever, gebruiker en architect uitermate tevreden met het uiteindelijke resultaat.

Hoe ervaart een architectenbureau een zo complexe opdracht met complex opdrachtgeverschap en een complex eisenpakket? 'Natuurlijk spring je een gat in de lucht en ga je er voor de volle 100% procent voor,' zegt Brands over het winnen van de meervoudige opdracht, waartoe toenmalig Rijksbouwmeester Jo Coenen in 2003 opdracht gaf. Het betrof een zogenaamde meervoudig onderhandse procedure. 'We waren uit zeven genodigde architectenbureaus geselecteerd door de Rijksgebouwendienst mede door onze ervaring op het gebied van complexe gebouwen waar veiligheids-eisen een belangrijke rol spelen.' Europol wenste vooral een functioneel gebouw. 'Wij wilden de meerwaarde laten zien van de vestiging van Europol voor Den Haag.'

Voor Nederland was het Ministerie van Justitie samen met de Rijksgebouwendienst onderdeel van het centrale projectteam, met daarbij ook Europol. Maar ook de lokale overheid, de gemeente Den Haag had haar belangen omdat het hier een invulling betrof van de Internationale Zone met onder andere het Internationaal Strafhof. Zowel de Rijksgebouwendienst als Europol zijn organisaties met streng en strak geformuleerde regelgeving. Toch ging er achter het zinnetje "het gastland verzorgt goede huisvesting" een wereld van inter-

pretaties, wensen en eisen schuil. 'Inherent aan een proces is dat inzichten veranderen,' zegt Brands, 'en dat dingen worden bijgesteld.' Een van die bijstellingen in het proces was dat niet Europol als gebruiker, maar de Rijksgebouwendienst aan tafel kwam te zitten. De complexiteit, behorend bij het beslissingstraject en bij de officiële taakverdeling aan opdrachtgeverkant, werkte soms wel vertragend. De architecten wensten vaak 'een kortere klap' te kunnen maken.

Er veranderde nog meer in die zeven jaar. 'Toen het programma vastgesteld werd, zag men het gebouw vooral als het hoofdgebouw van de Europese politie en niet zozeer als een mogelijk doelwit,' zegt Brands. 'Maar door de aanslagen in Madrid en Londen werden de eisen aangescherpt. Europol had het liefst een gebouw in een weiland met een slotgracht eromheen.' Het uiteindelijk gerealiseerde gebouw verschilt echter niet zo veel van het oorspronkelijke ontwerp voor de meervoudige opdracht. Dit ligt volgens de architect aan de heldere organisatie die hij het gebouw meegaf: een gebouw van vier schijven, die op gelijke afstand van elkaar staan met de gesloten kopse kant naar de straat gekeerd. 'Hier is wel discussie over geweest,' zegt Brands, 'in onze inzending was het uitgangspunt dat het gebouw aangeraakt kon worden.' Wegens veiligheids-eisen was dit niet langer mogelijk. Zo is ook, anders dan oorspronkelijk, de entree verplaatst. Om bezoekers goed te screenen en ruimtelijk een bepaalde afstand te houden tot het hoofdgebouw is een entreepaviljoen op het verhoogde maaiveld

buiten het gebouw toegevoegd. Quist Wintermans Architecten wenste zo min mogelijk hekken rond het gebouw, maar toen deze toch nodig waren, greep het bureau terug op een vorm die men eerder had toegepast in het Museum Beelden aan Zee in Den Haag: het glazen hek. In samenwerking met de kunstenaar Oskomera is een drie meter hoog glazen hekwerk gerealiseerd. Het fungeert behalve als omheining en beveiliging ook als drager van het 240 meter lange kunstwerk *Interdependence* van de Duitse kunstenaar Andres Horlitz. Het patroon van banen en strepen roept associaties op met formules en codes, kortom met het dataverkeer (wat voor Europol een belangrijk onderdeel is). De gemeente en omwonenden reageerden positief, en ook de gebruiker is blij met deze oplossing.

'Architectuur is zo'n complex proces. De meerwaarde van de architect ligt in de kracht van de verbeelding.' Je moet dus op een slimme manier met de eisen van de opdrachtgever omgaan en daar zo glashelder mogelijk over communiceren, aldus Brands. Hij benadrukt ook het belang van de continuïteit in het werkteam. Zo gaat bij personele wijzigingen zo weinig mogelijk *know how* verloren. Uiteindelijk typeren zowel architect als opdrachtgever het resultaat als 'heldere architectuur met internationale allure'. Brands besluit: 'Het proces vergeet je, maar het gebouw: dat staat.'

Informatie

Quist Wintermans Architecten, www.qwa.nl
Europol, www.europol.europa.eu

Groenvoerdrogerij wordt Erfgoed Centrum

De Selectie > Tekst: Michel Geertse en Bram Talman > Beeld: K4 Architecten

De gemeente Dronten zit al jaren in haar maag met een te herontwikkelen terrein van een voormalige groenvoerdrogerij. Er is sprake van bodemverontreiniging op dit terrein, en de inmiddels in verval geraakte gebouwen blijken een bron voor vandalisme. Daarom heeft de gemeente eind vorig jaar een ontwikkelingscompetitie uitgeschreven. Ondanks de nasleep van de economische crisis geeft de gemeente blijk van visie. Ze gaat niet simpelweg voor het hoogste grondbod, maar heeft een kwalitatieve selectie gemaakt met uiteindelijk een verrassende uitkomst. Projectleider Harry Dubelaar van de gemeente licht de ontwikkelcompetitie toe.

Wat was de aanleiding voor de competitie?

'Het is al bijna tien jaar geleden dat de gemeente de locatie en de milieuvergunning van de groendrogerij kocht omdat enkele woningen van de te realiseren woonwijk Dronten West binnen de stankcontour van de drogerij zouden vallen. De drogerij moest wijken. Aanvankelijk heeft de gemeente initiatieven van de markt afgewacht. Als een locatie als deze beschikbaar komt, merk je dat het gaat gonzen en de markt vanzelf met plannen komt. De gemeente ontving een aantal plannen dat niet acceptabel was omdat ze het risico van mogelijke nieuwe stank- of geluidhinder met zich meebrachten of omdat de locatie zich er simpelweg niet voor leende qua landschappelijke inpassing. Uiteindelijk meldde zich een ondernemer die vaker oude bedrijfspanden opkoopt om ze te transformeren tot recreatieve of

horecavoorziening. Hij wilde een overdekt attractiepark op het terrein van de voormalige drogerij vestigen. Maar na twee jaar overleggen en plannen maken haakte hij toch af. Ondertussen raakten de gebouwen en het terrein steeds verder in verval en een nieuwe bestemming liet op zich wachten. Door vandalisme en diefstal dreigden gevaarlijke situaties te ontstaan. Daarom besloot de gemeente het heft in eigen hand te nemen. Nadat uit een inventarisatie bleek dat de cultuurhistorische waarde van de drogerij verwaarloosbaar was, besloot de gemeente het complex te slopen en een ontwikkelcompetitie te starten om een ontwikkelaar voor het vrijgemaakte terrein te vinden. Een ontwikkelcompetitie is een uitermate geschikt instrument om de markt met ideeën te laten komen waar je zelf niet aan gedacht hebt.'

Wat waren de deelnamevoorwaarden voor de ontwikkelcompetitie?

'Iedereen kon zich aanmelden. Ervaring met vergelijkbare projecten hebben we niet gevraagd. Wij zochten een ondernemer met een marktconform grondbod, minimaal € 150.000, en vooral een goed *businessplan*. De ingediende plannen moesten uitgaan van een publieksgerichte functie. Deze activiteit moet op lange termijn in stand worden gehouden en er moet een bijdrage worden geleverd aan het maatschappelijk belang, zoals versterking van de werkgelegenheid, de ruimtelijke kwaliteit, duurzaamheid of identiteit van de locatie. Een nieuwe invulling moet passen binnen het agrarische en groene karakter van het gebied. De gemeente is bereid de huidige bestemming van 'agrarisch aanverwant bedrijf' te verruimen mits daar een goede onderbouwing voor is, bijvoorbeeld het leveren van diensten aan agrarische bedrijven, het onderhoud van agrarische apparaten of het verwerken of bewaren van agrarische producten. Uiteraard moet de bodemverontreiniging ook aangepakt worden. Het terrein hoeft niet volledig gesaneerd te worden, maar het moet wel schoon genoeg zijn voor de beoogde activiteit. Bovendien ligt het terrein midden in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en het kanaal dat erlangs stroomt is een ecologische verbindingzone.'

Hoe werden de ingediende plannen beoordeeld?

'De grondbiedingen zijn relatief beoordeeld op grond van door de gemeenteraad vastgestelde selectiecriteria. Voor de hoogte van het grondbod konden 25 van de 100 punten worden gescoord. Maar het gaat niet alleen om geld. Daarom zijn de plannen overwegend kwalitatief beoordeeld. De overige punten waren te behalen op beoordelingscriteria als ontwikkelingstempo, aantoonbare exploitatie op de lange termijn en samenwerking met lokale partners. Er is extra belang gehecht aan

Impressie van het prijsvraagontwerp van K4 Architecten voor het MEC.

het criterium 'bijdrage aan het maatschappelijk belang'. De nieuwe bestemming moet natuurlijk ook aantrekkelijk zijn voor de gemeente en haar inwoners. Ieder project heeft een architecturale en stedenbouwkundige kant waar rekening mee moet worden gehouden. Het project moet passen op de locatie, maar we hebben de initiatiefnemer zoveel mogelijk vrij willen laten in het ontwerp, om

'Een ontwikkelcompetitie is een uitermate geschikt om de markt met ideeën te laten komen waar je zelf niet aan gedacht hebt.'

daarna het bestemmingsplan op het initiatief aan te laten sluiten. De locatie ligt buiten de bebouwde kom tussen agrarische bedrijven en is omgeven door de EHS. Dit wordt zoveel mogelijk meegenomen door 'natuur inclusief' te ontwerpen. Om deze kwaliteitsaspecten te waarborgen zaten een stedenbouwkundige en een landschapsdeskundige in de beoordelingscommissie.

Hoe is de procedure verlopen?

'De competitie leverde in totaal twee verrassende plannen op: een huisvesting voor buitenlandse werknemers in de agrarische sector en een Mechanisch Erfgoed Centrum (MEC). De gemeente is enthousiast over beide plannen. De projectlocatie is niet geschikt voor het huisvestingsplan, maar de gemeente wil samen met de initiatiefnemer op zoek gaan naar een andere locatie voor het plan. De competitie is gewonnen door een particulier, Dop Huisman. Voor de start van de ontwikkelingscompetitie hebben we plannen gezien voor een

kunstenarsdorp, hotels en restaurants, maar een MEC is een uniek project dat kansen biedt voor de gemeente. Het MEC zal een plek worden waar antieke machines gestald, gerestaureerd en gerepareerd kunnen worden. Bezoekers aan het MEC kunnen demonstraties van deze machines bijwonen of exposities bekijken. Een bijdrage aan de lokale werkgelegenheid wordt geleverd in de vorm van vijf banen binnen de sociale werkvoorziening. Huisman heeft het ontwerp voor het MEC door K4 Architecten laten maken en wordt momenteel bijgestaan door een stedenbouwkundig bureau voor de verdere planuitwerking - uiteraard in nauwe samenwerking met de gemeente en de provincie.'

Wat is de verdere rol van de gemeente in dit project?
 'De rol van de gemeente is beperkt tot het meewerken aan bestemmingsplanprocedures. Dat is bij alle ontwikkelopgaven het geval. De ontwikkeling is de verantwoordelijkheid van de initiatiefnemer. We hebben wel voortdurend overleg met de provincie om bijvoorbeeld te toetsen of het plan binnen het provinciaal beleid past. Bij het MEC bleek dat niet het geval, maar er zijn instrumenten om realisatie alsnog mogelijk te maken. Zoals het provinciale experimentenkader. Als een project bijdraagt aan de vitaliteit van het landelijk gebied, maar de regels te beperkend zijn, is de provincie bereid het beleidskader te verruimen. Belangrijk is wel dat in het ontwerp de kwaliteitsimpuls wordt aangetoond. Bijvoorbeeld waarborging of verbetering van de kwaliteit van het landelijk gebied. Provinciale Staten moet bij een besluit tot medewerking aan planontwikkeling op experimentele basis worden betrokken. De ontwikkelingscompetitie is de gemeente goed bevallen, en heeft plannen opgeleverd waar je in eerste instantie niet aan denkt. Het is een goed middel voor opgaven als deze.'

Informatie

Het Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerpwedstrijden is de onafhankelijke, niet-commerciële helpdesk voor uitschrijvers van aanbestedingen en prijsvragen in Nederland. Hiermee wordt beoogd bij te dragen aan professionalisering van het opdrachtgeverschap en aan een gezonde bouwcultuur in Nederland. Het Steunpunt biedt ondersteuning aan alle opdrachtgevers. Om hen behulpzaam te zijn bij het opstellen van een goede (Europese) aanbestedingsprocedure voor architectendiensten heeft Architectuur Lokaal, samen met de Rijksbouwmeester, VNG, BNA, NEPROM en PIANOo KOMPAS light ontwikkeld, een digitale standaard die voor alle partijen de nodige vereenvoudiging en transparantie biedt. KOMPAS light is te vinden op www.ontwerpwedstrijden.nl

24 november 2011 3e EU Aanbestedingsdag zie www.arch-lokaal.nl

De mooiste dingen zichtbaar maken

Erfgoed > Tekst: Denise Vrolijk > Beeld: Dudok Wonen

De liefde voor cultureel erfgoed zit diep bij wooncorporatie Dudok Wonen. Het bezit bevat veel bijzondere gebouwen en unieke stedenbouwkundige ensembles van belangrijke architecten en stedenbouwers. De corporatie selecteerde onlangs tien iconen, die symbool staan voor de cultuurhistorische betekenis voor de regio Hilversum, Bussum en Naarden. Wat zegt deze selectie over de prioriteiten van Dudok Wonen?

Woningcorporaties zijn van oudsher opgericht om het volk te huisvesten en vooral woonruimte te bieden aan mensen met een kleine beurs. Maar 'huisvesten' heeft anno 2011 een andere betekenis. Het geld is op, investeringen worden moeilijker, nieuwe woningen zeldzaam. Toch bestaat een groot deel van de woningvoorraad uit gebouwen, wooncomplexen en stedenbouwkundige ensembles die zijn ontstaan in de tijd dat volkshuisvesting hoogtij vierde. Arbeiderswoningen uit de eerste decennia van de twintigste eeuw (in de stijl van de Amsterdamse en Delftse school) en prefab-architectuur uit

de wederopbouwperiode die de woningnood na de Tweede Wereldoorlog moest oplossen. Met het zogenaamde Airey-bouwsysteem als sprekend voorbeeld. Wooncomplexen met een bijzondere cultuurhistorische betekenis, zou je zeggen. De praktijk is dat veel corporaties aankijken tegen te kleine woningen, die ook bouwtechnisch niet meer van deze tijd zijn, verouderde scholen en andere 'vergeten' gebouwen.

Hoe ga je daar mee om? Welke belangen spelen een rol en waar kiest een corporatie uiteindelijk voor? Voor Leon Bobbe, directeur-bestuurder van

de Gooise wooncorporatie Dudok Wonen, staat beschermen van het meest kwetsbare centraal. 'De gebouwen die het meest dierbaar zijn voor de stad willen we beschermen. Daarbij gaat het dus niet alleen om de architectuurhistorische waardering, maar speelt ook de emotionele waarde voor de stad, de invloed die een gebouw heeft op de omgeving, een belangrijke rol. Juist die bouwwerken die een droom verbeelden, zijn van grote waarde voor de stad en voor ons als corporatie. Wij hebben een lange traditie wat betreft de aandacht voor behoud van cultureel erfgoed. Neem alleen al onze naam, die verwijst naar Willem Marinus Dudok, de man die van 1915 tot 1954 met zijn stedenbouwkundige plannen voor Hilversum en de vele voor- en naoorlogse woningcomplexen een belangrijk stempel op de stad heeft gedrukt. Elk complex laat de toenmalige ideeën over wonen en werken zien. Die verhalen willen we blijven vertellen.'

Daarom heeft Dudok Wonen uit haar bezit de tien meest bijzondere en waardevolle gebouwen geselecteerd. Samen met Architectuur Lokaal en architect Hans Ruijsenaars is een longlist van vijftig gebouwen en stedenbouwkundige ensembles geanalyseerd. Arbeiderswoningen, flatgebouwen, scholen, fabrieken en bijzondere groenstructuren – ze zijn allemaal gewogen. Uiteindelijk heeft de corporatie gekozen voor tien gebouwen die symbool staan voor een bepaalde periode, gebied of opgave in de stad. Belangrijk uitgangspunt daarbij was ook het vermogen zich aan te (kunnen) passen aan de eisen van de tijd. Bobbe: 'De tien iconen laten zien dat het heel goed mogelijk is om, met behoud van de cultuurhistorische waarden, de gebouwen van functie te laten veranderen. Neem bijvoorbeeld de voormalige politiepost achter het station van Hilversum, dat is van politiebureau veranderd in een woonhuis en nu komt er een fysiotherapiepraktijk in. De Nienke van Hichtumschool aan de Jan Blankenlaan in Hilversum was achtereenvolgens

De tien iconen van Dudok Wonen

Openbare Leeszaal, Hilversum (architect: W.M. Dudok, 1918)

Politiepost, Hilversum (architect: W.M. Dudok, 1919)

Vredekerk, Bussum (architect: C. Doornenberg, 1914)

Veenshof, Hilversum (architect: Nic. Andriessen, 1937)

school, kantoor en kinderdagverblijf. Ook de Vredekerk in Bussum, de Fabriekerswoning aan de Hilversumse Groest, de Openbare Leeszaal van de eerste gemeentelijke woningbouw aan de Neuweg in Hilversum hebben in de loop der jaren verschillende functies gehad. De Hilversumse Melkfabriek wordt op dit moment verbouwd tot complex voor wonen, werken en leren. En een paar jaar geleden zijn de woningen aan de Duiven- en Spreeuwstraat in Hilversum aangepast aan de eisen van deze tijd.'

Op dit moment probeert Dudok Wonen veel van het woningbezit te verkopen. Onder druk van regelgeving kunnen mensen met een inkomen boven € 33.614,- maar moeilijk aan een geschikte woning komen. Ze verdienen teveel voor een sociale huurwoning en te weinig om een koopwoning gefinancierd te krijgen. Met als gevolg dat veel middeninkomens uit de stad wegtrekken. Ook moeten corporaties sinds januari 2011 bij verhuizing negentig procent van hun woningen weer verhuren aan mensen met een inkomen onder die grens. Een manier om de middeninkomens in de stad te houden, is het aanbieden van voordelige koopwoningen via nieuwe koopconstructies. Bijvoorbeeld door wel het huis, maar niet de grond te verkopen.

Verkoop aan particulieren brengt echter ook zorgen met zich mee. Waar is Bobbe het meest bang voor? 'Dat kenmerkende detaillering in architectuur en stedenbouw, het kleurgebruik bij deuren en kozijnen die ervoor zorgen dat een aantal woningen een samenhangend complex vormt, de pleinen en plantsoenen die in veel woonbuurtjes zijn meentworpen met de architectuur, na verkoop zullen verdwijnen of verloederen. Daar zit 'm vaak de waarde van veel complexen. In het verleden hebben we al gezien dat juist die kenmerkende houten kozijnen met hun mooie roedeverdeling zijn vervangen door kunststof exemplaren, of dat

daklijsten en deuren in alle kleuren van de regenboog zijn geschilderd. Dat willen we bij de meest bijzondere iconen uit ons bezit voorkomen.'

Na periodes van stadsvernieuwing, stedelijke vernieuwing en grootschalige herstructurering waarin de cultuurhistorische waarden meer dan eens zijn ondergesneeuwd door sociale of economische motieven, komen de bijzondere architectonische en stedenbouwkundige elementen meer in beeld, zo lijkt het. Corporaties kiezen eerder voor behoud van het bestaande, en worden voorzichtiger met 'makkelijke ingrepen' (zoals bijvoorbeeld het plaatsen van kunststof kozijnen!) bij groot onderhoud. Identiteit en de betekenis van gebouwen voor de stad nemen de overhand.

Denkt Bobbe door het aanwijzen van enkele gebouwen als icoon ook het omliggende gebied te beschermen? 'Het is wel onze bedoeling om met het aanwijzen van de iconen de symboolwerking voor de omgeving aan te merken. Zo staat de Openbare Leeszaal symbool voor de waarde van de Bloemenbuurt en is de Melkfabriek exemplarisch voor de kanszone er omheen. Al met al is de lijst van tien iconen een mooi geheel, vindt Bobbe: 'Vijf iconen zijn gemeentelijk monument, de andere vijf zijn aangewezen als rijksmonument. Dat zegt genoeg, ook over het maatschappelijk perspectief.'

Maar als die iconen al een beschermde status hebben, en Dudok Wonen zegt te willen beschermen wat kwetsbaar is, waarom is er dan niet gekozen voor objecten en ensembles die juist niet worden beschermd door gemeentelijke of rijksregelingen? Bobbe: 'Met het benoemen van de iconen willen wij laten zien dat iedereen zich kan inzetten voor behoud van waardevolle dingen. Het aanwijzen door gemeente of Rijk alleen is niet genoeg. Het gaat ons erom de liefde voor de cultuurhistorie over te brengen aan onze bewoners.'

Dat is een mooi streven, maar opvallend is wel dat die liefde voor cultuurhistorie vooral in het

vooorlogse tijdvak lijkt te liggen. Hoe verklaart Bobbe dat? 'Het grootste deel van ons bezit is nu eenmaal in die periode gerealiseerd. Daarnaast is het volgens mij zo dat gebouwen uit de naoorlogse voorraad door veel mensen nog niet zo bijzonder gevonden worden. Dat heeft meer tijd nodig. Ik kan me heel goed voorstellen dat we over jaar of tien, vijftien iconen selecteren uit die periode. Symbolen zijn nu eenmaal tijdgebonden, dat is geen statisch iets. Misschien moeten we ieder jaar een icoon inwisselen, om die dynamiek te benadrukken. Het is natuurlijk heel interessant om te zien wat dat over tien, vijftien jaar oplevert.'

Laten we inderdaad hopen dat een naoorlogs woningbouwcomplex als het Kamrad (Kamerlingh Onnesweg Hilversum, 1964), waarbij architect Dudok de flatgebouwen haaks op de omliggende heide situeerde, er dan bij staat. Het is nog niet beschermd door Rijk of gemeente en is wel van grote waarde voor het gedachtegoed van Dudok. De manier waarop hij wilde dat mensen in de stad zouden wonen, in harmonie met de omgeving, hoogbouw alleen in het centrum en naar de randen toe steeds lagere complexen, waarbij zogenaamde groene vingers de stad inkomen, wordt door geen enkel ander complex zo treffend duidelijk gemaakt. En ook dat is een icoonstatus waardig!

Informatie

www.dudokwonen.nl

Denise Vrolijk is architectuurhistoricus. Zij is eindredacteur van het vaktijdschrift S+RO (Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening, www.s-ro.nl) en eigenaar van Stadsgeluiden, bureau voor tekst, advies en communicatie in het stedelijk leven:

www.stadsgeluiden.net

Architectuur Lokaal en Hans Ruijsse naars adviseerden Dudok Wonen bij de Selectie.

Fabriekerswoning, Hilversum (architect: J. Rietbergen, 1888)

Duivenstraat, Hilversum (architect: W.M. Dudok, 1927-1928)

Ons Gebouw, Hilversum (architect: Jan van Laren, 1932)

Spreeuwstraat, Hilversum (architect: W.M. Dudok, 1927-1928)

Melkfabriek, Hilversum (architecten: Breebaart, Martens & Kramer, 1956)

Nienke van Hichtumschool, Hilversum (architect: W.M. Dudok, 1930)

Nominaties Gouden Piramide 2011

Gouden Piramide > Tekst: Projectbureau gouden Piramide > Beeld: Simone van Es

De Gouden Piramide is de rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap. Dit jaar was het thema gebiedsontwikkeling. Ieder jaar kunnen opdrachtgevers hun bijzondere opdrachtgeverschap illustreren door een project met uitleg in te sturen. De jury, onder leiding van de Rijksadviseur voor het Landschap Yttje Feddes, heeft vijf opdrachtgevers genomineerd voor de Gouden Piramide 2011. Op 26 november wordt de winnaar bekend gemaakt.

Stadsontwikkeling gemeente Rotterdam i.s.m. deelgemeente Feijenoord, Woonstad Rotterdam en Proper-Stok met de gebiedsontwikkeling Katendrecht

Bij de vernieuwing van het schiereiland Katendrecht stond de gemeente Rotterdam met haar partners voor een dubbele opgave: de renovatie van het bestaande woongebied en de transformatie van de voormalige haventerreinen. Het 'rauwe' karakter van Katendrecht werd niet weggepoetst, maar welbewust ingezet om het gebied zijn bijzondere sfeer te laten behouden. Een groot deel van de vooroorlogse woningen wordt gerenoveerd, waarbij een deel wordt aangeboden als 'kluswoning'. Naast woningen omvat het programma ook voorzieningen, waaronder een brede school, een zorgcentrum en een Chinese kerk.

Gemeente Utrecht, Projectbureau Leidsche Rijn met het Máximapark
Midden in de grootste nieuwbouwlocatie van Nederland werd halverwege de jaren negentig driehonderd hectare tuinbouwgrond gereserveerd voor een park. West 8 maakte vervolgens een ontwerp, dat naast een aantal krachtige basiselementen - waaronder het Lint: een slingerende groene zone met een asfaltpad, tien kilometer lang - een grote mate van flexibiliteit heeft. Dat laatste is onontbeerlijk, omdat er van het begin af aan weinig zekerheid bestond over de beschikbare budgetten en de grondverwerving. Door de flexibiliteit van het plan kunnen steeds delen van het ontwerp worden uitgevoerd op plekken waar grond (en geld) beschikbaar komt.

Heijmans Vastgoed met Het Funen (Amsterdam)

De omstandigheden voor Het Funen waren lastig, onder meer door wat zich in de directe omgeving bevond: de 'achterkant' van de aangrenzende Czaar Peterbuurt, het water van de Nieuwe Vaart en een drukke spoorlijn met zo ongeveer elke minuut een trein. Toch is men erin geslaagd om, beschermd door een doorlopende randbebouwing en een parkje, een intiem en autovrij woongebied tot stand te brengen. Het stedenbouwkundig plan, in combinatie met een weloverwogen landschapsontwerp, bood ruimte voor een opmerkelijke variatie in de bouwblokken, die door negen verschillende architecten zijn ontworpen.

Waterschap Regge en Dinkel met de Ecozuivering Kristalbad (Enschede en Hengelo)

Het waterschap Regge en Dinkel treedt op als 'vooruitgeschoven opdrachtgever' van een project met vele participanten. Het doel van de herinrichting van het veertig hectare grote gebied is driedelig: het behoud en het versterken van de laatst overgebleven groene buffer tussen Hengelo en Enschede, het herstellen van de waterkwaliteit van de Elsbeek, en een forse uitbreiding van de bergingscapaciteit voor overtollig water. Er wordt gebruik gemaakt van het voor Nederland nieuwe concept van een 'watermachine' op basis van ecozuivering. Het resultaat is een sterke toename van het zelfreinigend vermogen van het oppervlaktewater. De 'watermachine' is meteen een recreatieve attractie.

Woonbron Ontwikkelbedrijf in samenwerking met de gemeente Delft met de projecten Purper en Amber in de Poptahof (Delft)

Purper en Amber zijn twee nieuwe woongebouwen in Poptahof - een Delftse woonwijk uit de jaren zestig waar tot voor kort verpaupering en sociaal-maatschappelijke problemen dreigden. In 2005 kwamen Woonbron en de gemeente overeen om in een gezamenlijke inspanning het tij te keren. De ingrepen beperken zich niet tot de fysieke vernieuwing; het sociale, economische en culturele programma is minstens zo belangrijk. Wijkbewoners zijn nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van het masterplan. Cruciaal zijn de investeringen in de openbare ruimte. Het is dan ook niet zonder betekenis dat de transformatie van Poptahof is begonnen met de aanleg van een nieuw, centraal park.

Informatie

Gouden Piramide in Kunstuur: zaterdag 5, 12, 19 en 26 november 2011 tussen 17.00 en 18.00 uur op Nederland 2. *Documentaires over de jurybezoeken aan de genomineerde opdrachtgevers. Juryleden en opdrachtgevers spreken hierin vrijuit. In de laatste aflevering wordt de winnaar bekendgemaakt.*
www.goudenpiramide.nl

Jury Gouden Piramide 2011.

V.l.n.r.: Olaf Koekebakker (secretaris), Elma van Boxel, Co Verdaas, Noël van Dooren, Yttje Feddes (voorzitter), David Hamers, Anna Vos en Michael van Gessel.

Van links naar rechts: Eric Frijters (FABRIC), Dirk Bergvelt (Architectuur Lokaal), Enno Zuidema (Enno Zuidema Stedenbouw), Arjan Klok (Studioklok), Cilly Jansen, Indira van 't Klooster, Margot de Jager (Architectuur Lokaal); (zittend van links naar rechts) Saline Verhoeven (B+B), Tjerk Ruimschotel (voorzitter BNSP), Els Bet (Els Bet Stedenbouwkundige), Edwin Oostmeijer (Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling)

Op de winkel passen is niet genoeg

Stedenbouw > Tekst: Dirk Bergvelt > Beeld: Eva Kasbergen

Wat verandert er nu het rijk meer overlaat aan andere overheden? Op de winkel passen is niet voldoende, Nederland moet alle zeilen bijzetten om internationaal mee te blijven tellen. De gemeenten en de provincies zullen het verschil moeten maken, maar de kwaliteit van het publieke opdrachtgeverschap staat onder druk door snelle bestuurswisselingen en door het verminderen van ambtelijke ondersteuning. Bestaat er nog kans op een creatieve inbreng van ontwerpers? Architectuur Lokaal nodigde zeven deskundigen uit voor een gesprek, onder leiding van BNSP voorzitter Tjerk Ruimschotel, over de stand in het land.

Publieke opdrachtgevers weten meestal wel dat ze ontwerpers kunnen inzetten om een aardige wijk te maken. Ze beseffen veel minder wat stedenbouw kan betekenen voor de gemeente als geheel en voor de lange termijn. Omdat buiten de vakwereld weinig bekend is over de rol van stedenbouw, komen publieke opdrachtgevers niet snel op het idee om hiervoor ontwerpers in te schakelen. Nu alle overheidstaken ter discussie staan, is het voorstelbaar dat straks niemand binnen de gemeente zich meer bezig houdt met ruimtelijke ontwikkelingen. Dan blijft de lokale overheid beslissingen nemen die de stedenbouw beïnvloeden, bijvoorbeeld over het samenvoegen van scholen, maar ontbreekt het nadenken over de repercussies van zo'n beslissing op de ruimere omgeving. Architectuur Lokaal onderzoekt hoe opdrachtgeverschap en stedenbouw aan elkaar verbonden kunnen worden. Daartoe nodigde ze deze zomer zeven deskundigen uit

voor een gesprek over tendensen, ontwikkelingen tot op heden en wensen en verwachtingen voor de toekomst. De resultaten op een rijtje.

Als eerste werd gesteld dat stedenbouw tegenwoordig niet uitsluitend gericht kan zijn op het vastleggen van een nauw omschreven toekomst en juist ruimte moet bieden voor onvoorziene ontwikkelingen en initiatief van onderop. Stedenbouw moet een overkoepelende visie bieden die laat zien wat en hoe afzonderlijke initiatieven kunnen bijdragen aan het geheel. Voor deze integrerende functie van de stedenbouw zouden stedenbouwkundigen een studiegebied moeten krijgen dat groter is dan het plangebied waar ze nu meestal voor worden ingezet.

Een tweede constatering betrof de traditionele middelen om te communiceren. Kaarten en tekeningen werken niet goed; opdrachtgevers noch burgers zijn in staat is om ze te interpreteren. Toch zijn bij complexe regionale vraagstukken beelden

onmisbaar om belangen te verbinden en de mogelijke toekomst voorstelbaar te maken. Chris Kuijpers, DG Ruimte en Water bij het nieuwe ministerie van Infrastructuur en Milieu, schreef eerder dat ruimtelijk ontwerpen een belangrijke bijdrage levert aan het realiseren van de ambities van dit kabinet in het ruimtelijk domein. Daarvoor is het essentieel dat ontwerpers de verbindingen in beeld brengen tussen mobiliteit, economie, wonen, water, recreatie en natuur.

Veel stedenbouwkundig werk kan worden uitbesteed, was de derde constatering. Maar interne deskundigheid blijft nodig met het oog op de grote lijnen en als verbinding tussen al de losse onderwerpen waar burgers de gemeente op aanspreken. Of gemeentelijke stedenbouwkundigen dit verbindende werk kunnen doen, hangt af van hun functieomschrijving.

Een overheid met alleen projectleiders krijgt last van geheugenverlies. Er is dan niemand met voldoende gezag die in herinnering kan brengen welke koers twee jaar geleden is afgesproken. En niemand om in te grijpen als een projectmanager een fietsbrug schrapt die hem slecht uitkomt, maar die wel belangrijk is als verbindende schakel.

Ten vierde: bestuurders maken zich niet automatisch druk over stedenbouw. Wie niet ziet wat de ruimtelijke component is van werkgelegenheid of infrastructuur, ziet ook niet dat stedenbouw de sleutel kan zijn voor een aanpak. Zelfs als het om bouwprojecten gaat, is niet algemeen bekend dat een visie op het totaal het makkelijker maakt om dagelijkse beslissingen te motiveren en om problemen met het budget en met tegenstand van onderop aan te pakken.

En tenslotte werd gesteld dat stedenbouwkundigen de aansluiting moeten vinden bij dagelijkse politieke problemen en laten zien dat ontwerpend onderzoek niet vertraagt, maar juist versnelt. Ze moeten leren om resultaten tastbaar te maken. Dat vraagt ontwerpers die korte termijnproblemen kunnen verbinden met de grote lijn en in staat zijn een visie te verbeelden.

Het gesprek werd afgesloten met twee conclusies. De komende periode hebben stedenbouwkundigen behoefte aan publieke opdrachtgevers met het besef dat de ruimtelijke kwaliteit van de gemeente of regio hun zaak is. Dat vraagt om verder denken dan de huidige bestuursperiode. Het is niet zinvol een eindbeeld voor te schrijven, maar wel belangrijk een vertrekpunt te bieden.

Hiernaast kan de overheid bij afzonderlijke projecten veel overlaten aan andere partijen. Daar moeten publieke opdrachtgevers durven loslaten, ze moeten inzien dat het vastleggen van bijvoorbeeld een straatprofiel niet zinvol is zonder breder kader. Het regionale schaalniveau blijft een zaak van overheden met wethouders als sleutelfiguren. Het is zaak dat zij zich in het onderwerp verdiepen.

Informatie

Architectuur Lokaal voerde het gesprek over *Opdrachtgeverschap en stedenbouw* op 18 juli 2011.

De combinatie van ruimte bieden en koers uitzetten is te illustreren aan de ontwikkeling van de regio Eindhoven. Brainport, een samenwerkingsverband van bedrijven, kennisinstellingen en overheden neemt het initiatief om de regio tot broedplaats van technische innovatie en economische groei te maken. Marktpartijen zijn opdrachtgever voor projecten als de High Tech Campus. Daarnaast moet worden gewerkt aan de aantrekkelijkheid van de bredere omgeving. Die regionale ontwerpogave zullen de private partijen binnen Brainport niet zelf aanpakken.

Fantasie

Fantasie gaat snel met je op de loop. Je denkt aan een schuurtje ergens buiten Sarajevo, *sniper alley*. Wat liggen daar op de grond, kogelhulzen? Of zijn het sigaretten? Je denkt aan een kraakpand, een tochtige zolderkamer, de repeteerruimte voor een punkbandje. Spuistraat Amsterdam – de enige straat die nog steeds aanvoelt als de jaren '80. Iets anders dringt zich prominenter in je gedachten: in de tuin van opa stond een hok. Een knutselhok, zelfgebouwd. Op het dak stond een zelfgemaakt windvaantje, een stuk triplex hout, gefiguurzaagd in de vorm van de hond, een bruin-witte vuilnisbak die Trix heette. Geen politieke naam, geen Koninginnedag 1980. Trix, omdat het zo vrolijk klonk. Het rook naar droog hout. Je kon met je volle gewicht tegen de bankschroef aanleunen en hem heel langzaam voelen mee bewegen, alsof je aanwezigheid,

je bestaan, heel minzaam erkend werd. Zagen hingen in de nok, buiten het bereik van kinderhanden. Lege blikken Nesquik en doosjes Sultana rozijntjes propvol alle mogelijk denkbare schroefjes en moertjes die je kon bedenken. Hier werden vliegers gebouwd en houten zwaarden, hier werden driewielers gerepareerd. Zo'n schuurtje weerstaat verrotting, simpelweg omdat je het niet ziet. Je voelt loyaliteit. Patriottisme naar je verleden. Je wilt dat verbond blijven voelen, naar die mensen, die spullen, die plekken. Weer en wind hebben het goedkope hout verder in en uit elkaar geduwd. Als het huis verkocht wordt is dit het eerste dat de nieuwe bewoners slopen, een hok dat voor iedereen die er niet urenlang in heeft gezeten geen waarde heeft. Het isoleerspul laat los. Mieren rukken vrolijk op.

In 2011 reageert Joost de Vries (1983) op de foto op de voorpagina. De Vries studeerde Journalistiek en Geschiedenis in Utrecht. Sinds 2007 is hij kunstredacteur bij de *Groene Amsterdammer*. In 2010 verscheen zijn romandebuut *Clausewitz*.